

State of Art: Održivo upravljanje mračnim turizmom prema teoriji dionika

State of Art: Sustainable Dark Tourism Management According to Stakeholder Theory

Sažetak

Turistička valorizacija baštine konflikata može potaknuti pomirbu, ali i nove sukobe. Ciljevi su rada produbiti razumijevanje interesa dionika i učinaka interesa dionika na održivost oblika turizma denotiranog u korpusu literature konstruktom „mračni turizam“. Pregled literature objavljene od 2011. do 2019. u renomiranim bazama podataka, izabrane metodama integrativnog pregleda i teorijskog okvira održivosti prema teoriji dionika, upućuje na zaključke da: (1) je svaki primjer mračnoga turizma jedinstven glede održivosti prema teoriji dionika, (2) relativno održiv mračni turizam čuva posebno ozračje i integritet lokaliteta; propitkuje prikladnost njegova razvoja; uključuje relevantne dionike, nosi im koristi i konstantno uvažava njihovu osjetljivost; lokalnu zajednicu i turiste smatra najosjetljivijim dionicima koji mogu uključivati žrtve, njihove nasljednike te ostale povezane s tragedijom; osvještava društvo o sprečavanju tragedija; usklađen je s vladajućom politikom. Ove bi znanstvene spoznaje trebale doprinijeti razumijevanju osnova održivosti mračnoga turizma te pospješiti formuliranje strategija održivog upravljanja mračnim turizmom koje potiče pomirbu u postkonfliktnim društvima.

Ključne riječi: mračni turizam, dionici, održivost, teorija dionika, upravljanje mračnim turizmom

JEL klasifikacija: Z32

Abstract

Dark tourism can contribute to reconciliation in post-conflict societies, but can also foster new conflicts. The research aims to deepen the understanding of stakeholders' interests and their implications on the sustainability of specific type of tourism, known as dark tourism, in the corpus of literature. A state of art proposal of renowned databases from 2011 to 2019, using methods of integrative literature review and theoretical framework of sustainability, indicates the following: (1) each dark tourism practice is unique, (2) relatively sustainable dark tourism supports the unique aura and integrity of its site, questions the appropriateness of its development, includes relevant stakeholders, benefits them and constantly respects their sensibility, recognises that local communities and tourists are the most vulnerable stakeholder groups and often include victims, their descendants and all those connected to the tragedies, encourages the creation of a society that seeks to prevent tragic events and is aligned with the ruling policy. These scientific findings can contribute to the understanding of the basics of sustainable dark tourism and reinforce the development of strategies of sustainable management of dark tourism, much needed in fostering the reconciliation in the post-conflict societies.

Keywords: dark tourism, stakeholders, sustainability, stakeholder theory, dark tourism management

JEL classification: Z32

Sanja Dolenc

Fakultet za interdisciplinarnu, talijanske i kulturološke studije Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli
E-mail: sanja.dolenc@unipu.hr

Ksenija Vodeb

Prof. dr. sc.
Fakulteta za turistične studije – Turistica, Univerza na Primorskom
E-mail: ksenija.vodeb@fts.upr.si

Sanja Dolenc

Faculty of Interdisciplinary, Italian and Cultural studies, Juraj Dobrila University of Pula
E-mail: sanja.dolenc@unipu.hr

Ksenija Vodeb

Prof.
Faculty of Tourism Studies – Turistica, University of Primorska
E-mail: ksenija.vodeb@fts.upr.si

1. Uvod

Lokaliteti baštine tragičnih događaja bilježe rast posjećivanja, a odnose se na primjere kao što su nacistički koncentracijski logor Auschwitz, spomen-ploča žrtvama terorističkog napada na zgrade blizance u New Yorku (Kužnik i Veble, 2018.; Stone, 2009.a) i druge. Taj fenomen proučavaju znanstvenici prevladavajućom paradigmatičke mračnoga turizma te propitkuju etičnost turističke valorizacije simbola patnje kroz osjetljivost njezinih baštinika (Wang, 2018.; Light, 2017).

Stone (2006.), izvršni direktor Instituta za istraživanje mračnoga turizma te autor brojnih znanstveno-istraživačkih radova diskursa mračnoga turizma, mračni turizam teorijski određuje citiranjem prvotne definicije autora Lennon i Foley (2002.) kao pojavu prezentacije i turističke konzumacije realne ili komodificirane smrti i lokacija na kojima su se dogodile raznovrsne katastrofe. Turistički proizvodi mračnoga turizma nastaju suvremenom interpretacijom baštine nekadašnjih bojnih polja i stratišta na kojima je poginulo mnoštvo ljudi, groblja i grobnica, mjesta na kojima su umrle slavne osobe ili mjesta poznata po nekoj prirodnoj katastrofi, bivših zloglasnih zatvora i tamnica sa spravama za mučenje kao i spomenika posvećenih ovim temama (Rabotić, 2013.). Turisti ih posjećuju motivirani učenjem o prošlosti, kulturi i smrti, povezivanjem s osobnom i obiteljskom baštinom, uvjerenjem da se zbilja nešto dogodilo, prisjećanjem, izvršavanjem moralne dužnosti, potvrđivanjem religioznog ili sekularnog identiteta i drugim interesima (Light, 2017).

Lokaliteti mračnoga turizma specifični su zbog posebnog ozračja baštine smrtnoga stradanja „drugih“, društveno važnih osoba (Seaton, 2009.). Sociološki koncept „drugosti“ jedinstven je u kontekstu mračnoga turizma, a očituje se u mogućnosti reflektiranja vlastite smrtnosti od strane posjetitelja posredovanjem lokaliteta mračnoga turizma (Stone, 2012.). Ozračju lokaliteta različiti dionici često pridaju različito značenje što: (1) lako dovodi do njihovog konflikta, (2) zahtjeva visoku razinu primjene etičkih načela koja zaštićuju i podržavaju to posebno ozračje te (3) traži pristup upravljanju mračnim turizmom koji se razlikuje od pristupa upravljanju drugim oblicima turizma (Šuligoj i De Luca, 2019.; Light, 2017.). Mračni turizam na primjeru baštine oružanih

sukoba može doprinijeti pomirbi te izgradnji pravednijeg i senzibiliziranijeg društva, ali i poticati zaboravljanje i banaliziranje tragičnog događaja i nove sukobe (Stublić i Samovojska, 2018.; Beccalli i sur., 2015.). Brojni autori ove potencijale i izazove pripisuju primjeni etičkih vrijednosti i uvažavanju interesa dionika u strateškom upravljanju mračnim turizmom (UNWTO, n.d.; Šuligoj i De Luca, 2019.; Chia i sur., 2018.; Light, 2017.). Usprkos tome, u korpusu literature mračnoga turizma: (1) razrješavanje problematike odnosa dionika prema njegovom razvoju još je u začetku, (2) prihvatljive i primjerene strateške smjernice njegova razvoja predstavljene su skromno i eklektički, a (3) izazove etičnosti tek treba jasno artikulirati i sistematizirati (Bird i sur., 2018.; Light, 2017.; Seaton, 2009.). Istraživanje koje doprinosi stvaranju strateških smjernica prikladnoga razvoja mračnoga turizma trebalo bi biti prioritet (Light, 2017.).

Prepoznavanjem da diskurse upravljanja, analize odnosa interesa dionika i etičnosti turizma povezuje paradigma održivosti, otvara se mogućnost strukturiranja dosadašnjih saznanja u korpusu literature mračnoga turizma na način koji produbljuje njihovo razumijevanje.

Sukladno konceptu održivosti u turizmu, konflikti su među dionicima rezultat nejednake moći i neravnopravnosti u ostvarivanju interesa spram razvoja turizma. Pozitivni konflikti među dionicima vode prema uravnoteženju odnosa moći. S druge strane, konflikti koji nisu orijentirani na rješavanje problema destruktivni su te potkopavaju potporu za razvoj destinacije (Curcija, 2016.; Tomljenović i sur., 2013.). Identificiranje dionika i njihovih interesa spram razvoja turizma omogućuje detektiranje učinaka razvoja turizma koje je potrebno podržati ili ukloniti (Hieu i Rašovska, 2018.). Sve interese dionika u turizmu nije moguće ostvariti, a ostvarivanjem konsenzusa među interesima dionika te upravljanjem resursima kako bi i buduće generacije mogle uživati u njima ostvaruje se njegova održivost (Uran i Juvan, 2010.). Suvremene znanstvene spoznaje održivoga turizma inzistiraju na upravljanju po mjeri, koje poštuju specifičnost resursa i prostora u kojem se odvija turizam te uvažava dinamičnost interesa različitih skupina dionika, pri čemu su najosjetljivije skupine lokalna zajednica i turisti, spremne na kompromis.

Ovako upravljanje vodi „relativno održivom razvoju turizma“ (Teixeira i Cadima Ribeiro, 2019.; Mansfeld, 2019.), što je u skladu sa shvaćanjem održivosti turizma autora ovog rada.

Ovaj rad nastoji strukturiranjem dosadašnjih saznanja u korpusu relevantne literature prepoznati interese dionika i učinke tih interesa na održivost mračnoga turizma. Sukladno tome, primjenom metoda integrativnog pregleda literature i teorijskih okvira održivosti prema teoriji dionika ciljevi rada su odgovoriti na istraživačka pitanja (1) koji su interesi dionika u mračnom turizmu i (2) koji je učinak različitosti interesa dionika mračnoga turizma na njegovu održivost. Ispunjavanjem ovih ciljeva rada nije moguće u potpunosti razriješiti problematiku etičnosti i odnosa dionika prema ovom specifičnom obliku turizma. Svrha je rada formirati nove, sistematizirane znanstvene spoznaje koje će doprinijeti osnovama razumijevanja što to prikladan i održivi razvoj mračnoga turizma jest. Ove spoznaje mogle bi potaknuti daljnje istraživanje za stvaranje strateških smjernica upravljanja ovim oblikom turizma.

Ovaj se članak sastoji od pet dijelova. Nakon uvoda definirana je metodologija pregledavanja i kritičkog obrađivanja literature. U trećem se dijelu predstavljaju relevantne i aktualne spoznaje iz korpusa literature o mračnom turizmu i održivosti u turizmu te se daje sažetak pregleda literature strukturiran na način da odgovori na postavljanim istraživačkim pitanjima. Četvrti dio, sintezom pojedinih odgovora na istraživačka pitanja i raspravom o njima, dolazi do novih znanstvenih spoznaja o teoriji dionika i održivosti mračnoga turizma. U posljednjem, petom dijelu, navode se zaključci i ograničenja istraživanja te se daju smjernice za buduće istraživanje.

2. Metodologija

Smjernice za razvoj primjerenog i prihvatljivog mračnoga turizma skromno su i eklektično zastupljene u korpusu literature (Bird i sur., 2018.; Light, 2017.), a moguće ih je uočiti istraživanjem odnosa među interesima dionika (Chia i sur., 2018.; Light, 2017.). Ova premissa omogućava strukturiranje postojećih spoznaja o kompleksnosti interesa dionika u okviru paradigme održivosti te otvara pitanja čiji odgovori zahtijevaju iscrpan

pregled relevantnih znanstvenih radova u korpusu literature. Ciljevi ovog pregleda literature jesu odgovoriti na istraživačka pitanja: (1) koji su interesi dionika u mračnom turizmu i (2) koji je učinak različitosti interesa dionika mračnoga turizma na njegovu održivost. Ovi ciljevi nastoje se ostvariti metodologijom: (1) integrativnog pregleda literature koja daje uvid u različite teme znanstvenih spoznaja reprezentativne i relevantne literature te ih strukturira, analizira i kritički interpretira i (2) teorijskog okvira održivosti u turizmu, koja prepoznaje je li ostvaren konsenzus glede interesa dionika koji vodi relativno održivom razvoju (Ridley, 2012.; Rocco i Plakhotnik, 2009.). S obzirom na to da je ova tema relativno nova i nerazjašnjena u korpusu literature (Bird i sur., 2018.; Light, 2017.), svrha je ovog rada pružiti inicijalnu holističku konceptualizaciju koja pridonosi korpusu literature glede razumijevanja osnova prikladnoga razvoja mračnoga turizma.

Integrativni pregled literature traži strogo pridržavanje kriterija odabira radova koji su prikladni za pregledavanje te mogu dati odgovor na postavljena istraživačka pitanja (Rocco i Plakhotnik, 2009.). Radovi relevantni za pregledavanje oni su koji obrađuju interese dionika u mračnom turizmu, a njihovi bibliografski podaci pretraživani su u renomiranim citatnim bazama *Web of Knowledge* (*Web of Science* – WOS), bazi koja obuhvaća vodeće svjetske časopise iz svih područja znanosti, te SCOPUS, najvećoj citatnoj bazi podataka. Pretraživano je na temelju zastupljenosti ključnih riječi definiranih na engleskom jeziku (tandem konstrukata mračni turizam i dionici) u naslovu, sažetku i ciljevima rada. S obzirom na to da literatura prati mračni turizam tek posljednjih nekoliko desetljeća (Hartmann i sur., 2018.), donja granica vremenskog raspona izdanih znanstvenih radova nije određena. Pretraživano je na dan 18. srpnja 2020., a obuhvaćeni su svi radovi objavljeni do tog datuma.

Rezultati pretraživanja predložili su ukupno 36 radova za pregledavanje. Od toga je 18 radova odbačeno jer: (1) različite baze dale su iste radove; (2) sadržaj radova ne odgovara na istraživačka pitanja, tj. ne obrađuje interese dionika spram turističke valorizacije baštine tragičnog događaja. Čjeloviti tekstovi preostalih 18 radova koji

Dolenec, S., Vodeb, K.

State of Art: Održivo upravljanje mračnim turizmom prema teoriji dionika

obrađuju tematiku interesa dionika u mračnom turizmu preuzeti su iz zbirke elektroničkih časopisa i knjiga te su detaljno pregledani. Njihove ključne znanstvene spoznaje strukturirane su na način da odgovaraju na istraživačka pitanja rada te su prikazane tablično (Tablica 1.) u dijelu pod nazivom „Teorija dionika i održivost mračnoga turizma.“

Tablični prikaz pojednostavljuje: (1) razlučivanje i strukturirano navođenje pregledanih radova na temelju odabranih kriterija, (2) sažimanje i sistematiziranje ključnih znanstvenih spoznaja, (3) usporedbu pregledanih radova, (4) dublje razumijevanje pojedinačnog konteksta mračnoga turizma prema promatranim kategorijama. Jedan je rad naveden dva puta jer obrađuje dva različita primjera mračnoga turizma. Kategorije u tablici definirane su istraživačkim pitanjima o interesima dionika u mračnom turizmu i učincima održivosti mračnoga turizma na temelju interesa dionika. Njima su pridružene i one s podacima o autorima istraživanja, primjerima mračnoga turizma te o metodologiji istraživanja kako bi se pokazalo na koji su način u pregledanom radu formirane znanstvene spoznaje i u kontekstu koje baštine mračnoga turizma. Sažetak pregledanih radova nije podložan interpretaciji autora već se može iščitati u sadržaju analiziranih radova. Za potpuniji uvid u temu dodano je još 49 radova koji: (1) tumače metodologiju ovog pregleda literature, (2) služe za upoznavanje problematike odnosa interesa dionika u mračnom turizmu i koncepta održivosti, (3) doprinose interpretaciji ključnih saznanja prezentiranih u tablici za stvaranje novih znanstvenih spoznaja. Ukupno je korišteno 67 izvora literature.

Interesi dionika istraženi su ispitivanjem samih dionika, percepcijom drugih dionika te prosudbom autora. Analizirani radovi pisani su pomoću drugačijih znanstvenih pristupa i s drugačijim svrhama pa kod određenih radova nisu prezentirani interesi svih detektiranih dionika, prikazani su samo zajednički interesi dionika, unutar određenih grupa dionika postoje različiti interesi, ispitani pojedinci istovremeno pripadaju dvjema (ili više) grupama dionika koje imaju konfliktne interese. Ovi izazovi svojstveni su interpretativnoj paradigmi, a ovaj rad dalje ne diskutira o tome jesu li i na koji su način uočeni svi interesi dionika jer: (1) jedinstveni alat

za identificiranje dionika ne postoji (Krcce Miočić i sur., 2016.), (2) od znanstvenika se očekuje da istražuje na način koji će pridonijeti razumijevanju fenomena (Dwyer, 2012.) i (3) integrativni pregled literature omogućuje sintetiziranje i strukturiranje znanstvenih spoznaja nastalih različitom metodologijom istraživanja bez prosuđivanja njezinih prednosti i slabosti (Biloslavo i Rusjan, 2018.; Rocco i Plakhotnik, 2009.).

Dalje se u dijelu naziva „Sinteza i diskusija“: (1) objašnjava na koji se način sintetiziraju i kritički obrađuju saznanja prezentirana u tablici te (2) sintetiziraju i kritički obrađuju nove znanstvene spoznaje u zasebnim potpoglavljima formiranim temeljem istraživačkih pitanja i obrađenih tema u pregledanim radovima.

3. Teorija dionika i održivost mračnoga turizma

Turizam je pod utjecajem različitih pojedinaca i grupa koje čine dionike te istovremeno utječe na njih (Kadi i sur., 2015.). Teorija dionika proizlazi iz literature strateškog menadžmenta, a u turizmu se primjenjuje kako bi se definiralo tko su oni, koja je njihova uloga i interesi spram razvoja turizma te da bi se prepoznalo koje je učinke turizma potrebno podržati, a koje ukloniti (Hieu i Rašovska, 2018.). Spona između teorije dionika i paradigme održivosti ogleda se u upravljanju turizmom. Dionici posjeduju i kontroliraju različite resurse koji se turistički valoriziraju, što stvara njihovu međuovisnost (Huy, 2018.). Turistički su resursi oskudni. Kako bi ih mogle koristiti i buduće generacije, turističkom valorizacijom potrebno je upravljati uz uvažavanje ekonomskih i socio-kulturnih potreba dionika te potreba zaštita okoliša, tj. primjenom koncepta održivosti (Kadi i sur., 2015.; Byrd i Gustke, 2011.). Istraživanje interesa dionika doprinosi razumijevanju njihove predodžbe o prikladnom smjeru razvoja turizma, što menadžmentu daje priliku da pronađe načine i sredstva za reguliranje i usmjeravanje turizma (Vodeb, 2018.; Seaton, 2009.). Menadžment turističke organizacije ili destinacije trebao bi biti svjestan činjenice da uvijek ima priliku i dužnost upravljati turizmom koji nosi koristi dionicima (Vodeb, 2018.).

U korpusu literature nema konsenzusa o denotaciji konstrukta mračnoga turizma (Light, 2017). Tang (2018.) je sažeo suvremene polemike te mračni turizam definira kao posjećivanje lokaliteta povezanog s tragedijama nastalima zbog prirodnog ili ljudskog faktora, ili kombinacijom tih čimbenika. Šuligoj (2016.) pregledom brojnih istraživanja u korpusu literature ističe značajnost mračnoga turizma naspram drugih oblika turizma navođenjem da lokaliteti povezani s ratništvima i ratnim događajima čine najznačajnije i najpoznatije turističke atrakcije te se odnose na: (1) one povezane s bitkama kod Waterloo, Galipolja, zapadne i talijanske bojišnice Prvoga svjetskoga rata, (2) gradove poznate po stradanjima u Drugom svjetskom ratu kao što su Hirošima, Nagasaki, Auschwitz te (3) u recentnijoj povijesti one povezane s Vijetnamskim ratom i ratovima na Balkanu i u Kambodži. Razvoj turizma na temelju baštine prirodnih katastrofa ili nesreća uzrokovanih ljudskom nepažnjom u korpusu literature dobio je znatno manje prostora u odnosu na turizam koji valorizira baštinu društvenih sukoba (Lin i sur., 2018.). Chen i sur. (2017.) istražuju Yinqixiu, a Wang i Lou (2017.) Beichuan kao fenomene turističke valorizacije baštine koja podsjeća na potres koji je zadesio kineska područja. Turizam koji se temelji na tsunamiju koji je pogodio sjeveroistočni Japan analiziraju Lin i sur. (2018.). Jedinствен primjer turizma koji se temelji na ljudskoj nepažnji predstavlja Černobil, grad koji još trpi posljedice nuklearne eksplozije. Ipak, najcitatiranija definicija mračnoga turizma jest ona prvotna, koja ga određuje kao pojavu prezentacije i turističke konzumacije realne ili komodificirane smrti (Stone, 2006.; Lennon i Foley, 2002.), a najzastupljeniji su njegovi primjeri bivši nacističkog logor Auschwitz te Černobil (Hartmann i sur., 2018.).

Lokaliteti baštine stradanja specifični su zbog posebnog ozračja stradanja kojem dionici često daju konfliktno značenje. Ozračjem lokaliteta objašnjavaju se izazovi upravljanja mračnim turizmom te njegova ishodišta i popularnost u postmodernizmu zapadnih, sekularnih zemalja u kojem mračni turizam kao moralna institucija pruža sigurno okruženje za dublje razumijevanje života i akumuliranje kapitala smrti (Magee i Gilmore, 2015.; Stone, 2011.).

Mračni turizam kao akademski diskurs često je osporavan zbog manjka uvažavanja kompleksnosti i raznolikosti baštine i turističkih motiva mračnoga turizma (Light, 2017.; Stone, 2009.b). Tako je nastao prostor za razvoj drugih, srodnih oblika turizma baštine smrti, nasilja i stradanja, kao što su turizam teške, uznemirujuće baštine, memorijalni turizam, tanaturizam i drugi oblici (Light, 2017.). Ipak, mračni je turizam područje istraživanja koje privlači sve veći broj znanstvenika, otvara put drugim, bliskim oblicima turizma te predstavlja najtraženiju ključnu riječ turističkog diskursa internetske tražilice Google u razvijenim zemljama Sjeverne Amerike, Europe i Australije (Šuligoj, 2019.; Light, 2017.; Drvenkar i sur., 2015.).

Spoznaje empirijskih istraživanja održivosti turizma turističkim aktivnostima često pripisuju promjene kvalitete života lokalne zajednice i resursa koji čine temelj njegova razvoja (Poudel i sur., 2014.). Razlog je tome što ni jedna pojava ne zadire u tolikoj mjeri u razne pore društva kao turizam, noseći sa sobom različite koristi i štete (Byrd i Gustke, 2011.; Gunn i Var, 2002.). U kontekstu mračnoga turizma najekstremniji slučajevi implikacija razvoja mračnoga turizma odnose se na banaliziranje smrtnog stradanja i poticanje oružanih sukoba kada se resursi mračnoga turizma temelje na prijašnjem društvenom sukobu (Beccalli i sur., 2015.). Nasuprot tome, isti resursi čine potencijal za ublažavanje i rješavanje nesuglasica u postkonfliktnim društvima (Šuligoj i De Luca, 2019.). Navedeni se problemi i potencijali mračnoga turizma pripisuju diskursu njegova upravljanja, predmet su diskusije brojnih autora, a prepoznaju se izučavanjem odnosa među interesima dionika. Na taj je način moguće detektirati podudaranja određenih interesa dionika, što olakšava ostvarivanje konsenzusa glede prikladnoga upravljanja mračnim turizmom (Mansfield, 2019.; Chia i sur., 2018.; Bohm i sur., 2000.). Tablica 1. prikazuje pregled istraživanja o interesima dionika spram mračnoga turizma kronološki (od najnovijih radova do onih sa starijim datumom objave) i na način koji ključne znanstvene spoznaje strukturira u odnosu na interes dionika u mračnom turizmu i učinak različitosti interesa dionika na njegovu održivost.

Dolenc, S., Vodeb, K.

State of Art: Održivo upravljanje mračnim turizmom prema teoriji dionika

Tablica 1. Pregled istraživanja o interesima dionika spram mračnoga turizma (MT)

Autori: primjer MT-a	Metodologija	Dionici (njihovi interesi u MT-u)	Učinci na održivost MT-a
Proos & Hattighing (2019.): ruta bojištima Južnoafričkog rata, Karoo (Južnoafrička Republika)	Fenomenološka studija: intervju (33) s ponuđačima MT-a	Turistički djelatnici, vladini i nevladini, vlasnici i menadžeri proizvoda, povjerenik razvojne zaklade i direktori muzeja (ekonomske koristi)	Svi dionici trebali bi biti uključeni u jedinstven MT uz potporu vlade i zadovoljavanje potreba turista
Tiberghien i Lennon (2019.): muzeji posvećeni gulazima (Kazahstan)	Intervju (11) s ponuđačima MT-a, promatranje, analiza dokumenata	Kreatori politika (prikazivanje nasilja), upravitelji muzeja (prevencija političke represije), nevladni sektor, povjesničari, turoperatori i turistički vodiči (povijesna istina), lokalna zajednica	Selektivni narativ; MT traži: potporu lokalne zajednice, zadovoljstvo turista, prilagodbu politici i dignitet žrtava za prevenciju političke represije
De-Miguel-Molina i Barrera-Gabaldon (2019.): Dolina Palih Španjolskog građanskog rata (Španjolska)	Pregled literature, analiza medijskog sadržaja, intervju (3) s upraviteljima MT-a	Obitelji žrtava i lokalna zajednica (dostojanstvo stradalih), političke stranke (zaboravljanje i iskrivljivanje činjenica) javna uprava (upravljanje), škole i sveučilišta (edukacija), turisti (potpora MT-u)	Nedostaje konsenzus među političkim opcijama o zločinima; potrebno je ponuditi razne vizije događaja za objektivnost i pomirbu dionika za budućnost bez društvenih sukoba
Cornell i sur. (2019.): paranormalne aktivnosti, Baguio (Filipini)	Anketiranje (90) vijećnika i rezidenata	Vijećnici i rezidenti (MT je poželjan jer nosi više kulturnih, socijalnih i ekonomskih koristi, a manje šteta)	Lokalna uprava treba educirati rezidente kako ostvariti koristi za sebe i turiste
Petrevska i sur. (2018.): baština Židova (Makedonija)	Pregled literature, intervju (18) s kreatorima politike	Državna i lokalna uprava (podržavaju razvoj MT-a koji potiče harmoniju među različitim etničkim skupinama)	Državna i lokalna uprava spremne su financirati razvoj MT-a za oživljavanje harmonične prošlosti
Mileva (2018.): ratna baština (Bugarska)	Intervju (6) s ponuđačima MT-a i anketiranje (60) domaćih turista	Turistički sektor, javne institucije i uprava resursa MT-a (protiv razvoja MT-a), turisti (nezainteresirani)	MT neprikladan jer ne uvažava religijski, povijesni i politički kontekst
Virgili i sur. (2018.): Verdunska bitka (Francuska)	Pregled literature, promatranje (6 posjeta), intervju (13) s ponuđačima MT-a	Obitelji žrtava i udruge veterana (komemoracija), volonteri, lokalna zajednica, državna i lokalna uprava (zadovoljavanje turista), nacionalni ured za šumarstvo (očuvanje okoliša)	Nejasan MT sa zabavnim i komemorativnim elementima; s protokom vremena javljaju se novi dionici koji traže profit
Franch i sur. (2017.): baština Prvog svjetskog rata, Trentino (Italija)	Pregled literature, analiza sadržaja promocije, terensko istraživanje (20 posjeta), intervju (12) s ponuđačima MT-a	Lokalna banka i fondovi EU-a (obnova), mrežu dionika Velikog rata čine lokalni DMO i turistička zajednica, fondacija i ratni muzeji, ministarstvo obrane (očuvanje i renovacija baštine, bez razvoja MT-a)	U institucijama za očuvanje lokaliteta ne sudjeluju lokalna zajednica i privatni sektor; nerazvijen MT; interpretacija samo za školare
Franch i sur. (2017.): baština Prvog svjetskog rata, Alto Adige/Südtirol (Italija)	Pregled literature, analiza sadržaja promocije, terensko istraživanje (20 posjeta), intervju (12) s ponuđačima MT-a	Država i autonomna provincija Bolzano, uprava resursa MT-a	Lokalitet namijenjen sportskim aktivnostima; lokalna zajednica žaluje i ne prepoznaje MT
Petrevska i sur. (2017.): baština Židova (Makedonija)	Pregled literature, intervju (18) s kreatorima politike	Državna i lokalna uprava (poštovanje židovske zajednice, oživljavanje harmonije različitih etniciteta lokalne zajednice, ekonomske koristi za manje gradove)	Državna i lokalna uprava spremne financirati MT za oživljavanje harmonične prošlosti i ekonomske koristi
MacCarthy (2016.): baština Prvog svjetskog rata, Normandija (Francuska)	Etnografsko istraživanje (promatranje i intervju (nd) s dionicima, introspekcija, izazivanje reakcija fotografijama)	Obiteljski muzeji (profit), Komisija SAD-a za ratne spomenike (dignitet žrtava, uloga SAD-a), ratni veterani (integritet), strane države i turisti raznih nacionalnosti (obilježavanje ključnih datuma), regionalna i lokalna uprava	Brojni muzeji uvažavaju interese turista, a ne lokalne zajednice; nekonzistentnost prikazivanja autentičnosti; naglašena uloga SAD-a u ratu
Kamber i sur. (2016.): ratna baština, Sarajevo (Bosna i Hercegovina)	Pregled literature, promatranje i intervju (nd) s lokalnom zajednicom, anketiranje (150) turista	Državna i lokalna uprava baštine i turizma (nacionalizam), putničke agencije (profit), lokalna zajednica (razne interpretacije etničkih skupina), turisti (edukacija, očuvanje mira, komemoracija)	Nekonzistentnost i nevoljnost u upravljanju ratnom baštinom u što bi trebali biti uključeni svi dionici; MT može očuvati sjećanje i spriječiti ponavljanje povijesti
Yankholmes i Mc Kercher (2015.): baština robovlasništva (Gana)	Analiza implementacije koncepta mračnog turizma	Potomci robova (protiv društvenog stigmatiziranja), potomci robovlasnika (poricanje uloge), posjetitelji, afrička dijaspora (potraga za identitetom), lokalna zajednica i upravitelji (profit), turisti (slučajni)	Sveukupna zarada od MT-a pripada državi; politički, društveni i geografski kontekst ključan u razvoju turizma; MT nejasan i osporavan
McKinnon (2015.): bitka za Saipan (Australija)	Javni sastanci i predavanja voditelja projekta namijenjeni zainteresiranima (više od 100 sudionika)	Rezidenti, potomci žrtava, menadžment prirodnih resursa, putničke agencije, vladine, nevladine i neprofitne turističke i humanitarne organizacije, ribari (zaštita i turizam)	Kooperacija među dionicima projekta u stvaranju MT-a, zaštiti i turističkoj valorizaciji lokaliteta
Mansfeld i Korman (2015.): baština konflikta na graničnim područjima Izraela (Izrael)	Hermenautika, intervju (7) s dionicima u blizini granice	Turisti, lokalna i regionalna uprava, institucije za razvoj turizma (MT koji osigurava fizičku i društvenu sigurnost svim dionicima)	MT ovisi o percepciji sigurnosti i pristupačnosti, blizini bojišnice, suradnji privatnog sektora i protoku vremena
Drvenkar i sur. (2015.): Domovinski rat (Hrvatska)	Analiza literature i implementacija koncepta memorijalnog turizma	Turisti (samorefleksija smrtnosti), lokalna zajednica (MT koji donosi koristi), javni sektor, nacionalne, regionalne i lokalne institucije, udruge veterana, turističke agencije, lokalna zajednica	Lokalna zajednica mora imati koristi od MT-a; javni sektor treba financirati i upravljati mrežom dionika, a sveučilišta ispitati činjenice o baštini, turistički sektor treba promovirati MT
Irimias (2014.): ratna baština, Trentino (Italija)	Pregled literature, terensko istraživanje, analiza promotivnog sadržaja	Muzeji (komemoracija i obnova), provincija Trento (financiranje, obnova, edukacija dionika) stručnjaci za marketing (promocija prirode i sportskih aktivnosti), domaći i strani turisti (edukacija), lokalna zajednica	Kontradiktorne aktivnosti menadžmenta i marketinških stručnjaka; stranid turistima nije ponuđena interpretacija na razumljivom jeziku
Farmaki (2013.): Nacionalni muzeji posvećeni borbi protiv britanske vlasti (Cipar)	Intervju (12) s ponuđačima MT-a, fokus-grupe (2) s domaćim i stranim turistima	Muzeji (baština Grka), Ciprani i Grci (edukacija), ostali posjetitelji (nepovijesni elementi), rezidenti (identitet, komemoracija, edukacija), putničke agencije, nacionalne i regionalne turističke organizacije, učenici i studenti	Negiranje minulog konflikta Turaka i Grka na Cipru; odavanje počasti žrtvama turske nacionalnosti
Wilson (2011.): bivši zatvori (Australija)	Pregled literature	Bivši službenici zatvora (subjektivni narativi kao stručnjaci i turistički vodiči), turisti (arhitektura)	Ulješavanje odabranih priča negativno utječe na društveni integritet

Izvor: izrada autora prema različitim izvorima.

4. Sinteza i rasprava

Svaki primjer mračnoga turizma jedinstven je glede interesa dionika i njihovih učinaka na održivost. Za potrebe odgovaranja na istraživačka pitanja i znanstvenog doprinosa rezultati se sintetiziraju i o njima se raspravlja na način da se prikazuju interesi dionika u mračnom turizmu i njihovi učinci na održivost mračnog turizma. Gdje specifičnost primjera mračnoga turizma onemogućava sintezu, prikazana je njegova jedinstvenost spram promatranih kategorija.

4.1. Interesi dionika u mračnom turizmu

Interesi dionika glede razvoja mračnoga turizma različiti su. Eksplicitno odvajanje jedne grupe dionika od druge nije moguće, što se prikazuje u nastavku.

U turizmu koji se temelji na tragičnim događajima s ljudskim žrtvama izražene interese imaju svjedoci samih događaja (Bird i sur., 2018.). Mračnim se turizmom stradale osobe iz prošlosti prikazuju posjetiteljima u sadašnjosti. Kada nije moguća konzultacija sa žrtvama o prikladnom upravljanju mračnim turizmom, potrebno je uvažavati osjetljivost onih koji su povezani sa samim žrtvama obiteljskom vezom ili drugim dodirnim točkama (Šuligoj i De Luca, 2019.; Seaton, 2009.). Žrtve i veterani rata te njihovi nasljednici traže odavanje počasti žrtvama, osiguravanje njihova digniteta i sjećanja na njih, educiranje posjetitelja o događaju i integritet narativa (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabaldon, 2019.; MacCarthy, 2016.). Dostojanstvo je potrebno sačuvati žrtvama svih sukobljenih strana (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabaldon, 2019.). Nasljednici robova zbog društvenog stigmatiziranja iskrikljuju sjećanja na ropstvo te smatraju da imaju pravo na ostvarivanje ekonomskih koristi mračnoga turizma žrtvovanjem njihovih predaka. S druge strane, potomci robovlasnika mračni turizam koriste kako bi osporili sramotnu ulogu svojih predaka (Yankholmes i McKercher, 2015.). U slučaju turističke valorizacije nekadašnjeg kolonijalnog zatvora donedavni oficiri dijele pomno odabrane i uljepšane priče turistima za potpuniji doživljaj. Njihov interes odnosi se na ostvarivanje ekonomskih koristi (Wilson, 2011.).

Svjedoci, sudionici tragičnih događaja i njihovi nasljednici mogu biti promatrani i kao pripadnici

lokalne zajednice, ali i kao turisti (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabaldon, 2019.; Franch i sur., 2017.; Kamber i sur., 2016.; MacCarthy, 2016.; Yankholmes i McKercher, 2015.).

Interesi lokalne zajednice mogu se izraziti kao i interesi drugih grupa kao što su obrazovne institucije, poduzetnici i zaposleni u sektoru turizma, gradski vijećnici, a odnose se na očuvanje baštine, uključivanje u razvoj proizvoda, educiranje posjetitelja o tragičnom događaju, njegovim bolnim posljedicama i prevenciji njihova ponavljanja te ostvarivanje ekonomskih koristi (Tiberghien i Lennon, 2019.; Cornell i sur., 2019.; Proos i Hattingh, 2019.; Kamber i sur., 2016.; Drvenkar i sur., 2015.; McKinnon, 2015.; Yankholmes i McKercher, 2015.; Farmaki, 2013.). Ponekad privatni sektor kroz atrakcije mračnoga turizma u većoj mjeri teži zadovoljavanju potreba turista, a zanemaruje edukaciju javnosti i očuvanje sjećanja (MacCarthy, 2016.). Isto tako, privatni sektor može propitkivati povijesnu istinu koju u mračnom turizmu prezentira vlada (Tiberghien i Lennon, 2019.). Lokalni dionici mogu biti okupljeni u destinacijski menadžment organizacija ili umreženi na druge načine u sustav koji upravlja resursima mračnoga turizma (Franch i sur., 2017.). Oni mogu smatrati da resursi mračnog turizma, koji podsjećaju na smrt, nisu prikladni jer se u njihovoj kulturi tom tematikom bave vjerske institucije (Mileva, 2018.).

Lokalna zajednica često je multietnička, a njezina podijeljenost uzrokovala je oružani sukob čija je baština predmet turističke valorizacije (Šuligoj i De Luca, 2019.). Podjele mogu biti i političke naravi (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabaldon, 2019.). Moguće je da svaka grupa ima vlastitu interpretaciju prošlosti te da se neke skupine protive razvoju mračnog turizma, a druge ga podupiru (Kamber i sur., 2016.).

Očekivanja od turističke valorizacije tragičnog događaja imaju državne institucije pod čijom nadležnošću mogu biti proizvodi mračnoga turizma, što uključuje nacionalne, regionalne i lokalne institucije za upravljanje gospodarstvom, turizmom, nacionalnom baštinom, obranom i ekološkim pitanjima i druge (Proos i Hattingh, 2019.; De-Miguel-Molina i Barrera-Gabaldon, 2019.; Virgili i sur., 2018.; Franch i sur., 2017.; Mansfeld i Korman, 2015.; McKinnon, 2015.;

Dolenec, S., Vodeb, K.

State of Art: Održivo upravljanje mračnim turizmom prema teoriji dionika

Drvenkar i sur., 2015.; Irimias, 2014.; Farmaki, 2013.). One financiraju obnovu i razvoj stradalog lokaliteta i mračnog turističkog proizvoda (Petrevska i sur., 2018.; 2017.; Irimias, 2014.), a njihovi se interesi odnose na očuvanje i turističku valorizaciju lokaliteta, ekonomske koristi, edukaciju o tragičnim događajima te sprečavanje njihova ponavljanja (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabalton, 2019.; Tiberghien i Lennon, 2019.; Petrevska i sur., 2018.; McKinnon, 2015.). Podrobnije, interes vladinih institucija jest osiguravanje sigurnosti dionika na lokalitetima u kojima je sukob u tijeku ili je nedavno smiren, koordinacija komemorativnih aktivnosti, vođenje projekata obnove stradalog lokaliteta i prikupljanja predmeta baštine (Mansfeld i Korman, 2015.; Irimias, 2014.; Farmaki, 2013.). Vlada kroz upravljanje mračnim turizmom može promicati nacionalnu ideologiju kako bi utjecala na kolektivnu svijest društva (Franch i sur., 2017.; Kamber i sur., 2016.; Yankholmes i McKercher, 2015.; Mansfeld i Korman, 2015.; Farmaki, 2013.).

Stručnjaci za marketing nastoje zadovoljiti potrebe turista i osigurati promotivni materijal lokaliteta na jezicima razumljivim turistima te pritom ponekad zanemaruju interese lokalne zajednice (Irimias, 2014.). U suprotnim primjerima naglašavaju važnost senzibilnosti u interpretaciji baštine tragičnog događaja za lokalnu zajednicu i za turiste različitih nacija među kojima su one gubitničke ili pobjedničke u ratovima (Franch i sur., 2017.; Farmaki, 2013.).

Turisti iz različitih razloga posjećuju atrakcije *mračnog turizma* – to su educiranje o tragičnom događaju i odavanje poštovanja žrtvama (Kamber i sur., 2016.; Mansfeld i Korman, 2015.). Mračnim turizmom mogu zadovoljiti duhovne potrebe shvaćanjem važnosti očuvanja mira u baštini sukoba (Kamber i sur., 2016.; Drvenkar i sur., 2015.; Magee i Gilmore, 2015.; Stone, 2011.). U nekim situacijama turisti nisu zainteresirani za tragični događaj i za razvoj mračnoga turizma te nisu spremni odvojiti novac za posjećivanje njegovih atrakcija (Mileva, 2018.; Yankholmes i McKercher, 2015.; Farmaki, 2013.). Posjetitelji atrakcija mračnoga turizma su i učenicu u okviru terenske nastave (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabalton, 2019.; Farmaki, 2013.).

Europska unija također može biti dionik u mračnom turizmu jer svojim fondovima financira očuvanje i

obnovu povijesno i kulturno važne baštine (Franch i sur., 2017.).

Mračni turizam zanimljiv je i volonterima koji atraktivnim elementima baštine nastoje zabaviti turiste (Virgili i sur., 2018.).

Resursi mračnoga turizma privlače i istraživače (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabalton, 2019.). Stručnjaci u poznavanju specifične baštine lokaliteta i nevladine organizacije relevantni su dionici u razumijevanju kompleksnosti prikazivanja tragičnog događaja te prepoznaju interpretaciju koja iskrivljuje povijesne činjenice (Tiberghien i Lennon, 2019.).

Lokaliteti koje je zadesio tragičan događaj vrlo su raznoliki po pitanju karakteristika okoliša. Kod podvodne arheološke baštine mračnog turizma u valorizaciju lokaliteta uključeni su i instituti za morske resurse, ronilački klubovi, službe za upravljanje obalnim resursima te ribolovne organizacije. Njihov je interes u turističkoj valorizaciji što bolje očuvanje prirode, voda i obalnog područja (McKinnon, 2015.). Na primjeru baštine koja je na pošumljenom području Nacionalni ured za upravljanje šumama protivi se vozilima koja degradiraju okoliš te potiče na korištenje biciklističkih i pješačkih staza (Virgili i sur., 2018.).

4.2. Učinci različitosti interesa dionika na održivost mračnoga turizma

Učinci održivosti mračnoga turizma spram interesa dionika sintetiziraju se i kritički obrađuju sukladno obrađenim temama pregledane literature. Prepoznaju se primjeri u kojima se mračni turizam može smatrati relativno održivim jer je ostvaren konsenzus glede interesa dionika.

Za razvoj mračnoga turizma potrebno je razumijevanje konfliktne baštine, identifikacije njezinih dionika te istraživanje njihovih interesa (Yankholmes i McKercher, 2015.; McKinnon, 2015.). Modelima suradnje (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabalton, 2019.; Drvenkar i sur., 2015.) omogućeno je uključivanje relevantnih dionika u procese prepoznavanja, interpretacije (Yankholmes i McKercher, 2015.) i upravljanja baštinom. Dionike je potrebno uključiti u razvoj turizma već tijekom strateškog planiranja te ih kasnije izvještavati o procesima napora turističke valorizacije lokaliteta mračnoga turizma (McKinnon, 2015.).

Ponekad turizam baštine tragičnih događaja nije primjereno denotirati konstruktom mračnog turizma već turizmom disonantne, konfliktne baštine koja uvažava politički, društveni, geografski, (Yankholmes i McKercher, 2015.), povijesni i religijski kontekst (Mileva, 2018.; Wilson, 2011.) te memorijalnog turizma, koji je u većoj mjeri usmjeren na komemoraciju od ostvarivanja ekonomskih koristi mračnog turizma (Drvenkar i sur., 2015.).

Osim problematike terminologije, izazov održivosti mračnog turizma sama je prikladnost turističke valorizacije njegovih resursa. Analogno tome, korpus literature upozorava da zapadni pristup mračnom turizmu sa svrhom pružanja moralnih smjernica nije nužan u zemljama u kojima tu ulogu ostvaruju religijske ustanove (Cohen, 2018.). Mileva (2018.) prikazuje primjer Bugarske. Stvaranje prikladnog modela mračnog turizma za određene kulture, među kojima se ističe ona azijska, tek je u začetku (Light, 2017.).

U slučajevima u kojima je rat okončan nedavno ili je još uvijek u tijeku, razvoj mračnog turizma ovisi o sigurnosti i fizičkoj pristupačnosti područja, blizini sukoba i suradnji privatnoga sektora (Mansfeld i Korman, 2015.). Izazovno je odrediti koje je vrijeme potrebno od okončanja sukoba, u kojem bi bilo prikladno ponuditi simbole stradanja kroz turizam. Ponekad baština tragičnih događaja podsjeća na otvorene rane, a njezini baštinci nisu imali dovoljno vremena da one zacijele (Kužnik i Veble, 2018.). Resursi mračnog turizma nastaju neplanirano te često privlače ljude različitih profila i motiva, iako službena interpretacija i organizirano upravljanje ne postoje (Friedrich i sur., 2018.). U slučaju oružanog sukoba od nacionalnog značaja državne institucije trebale bi preispitati postoji li volja za mračnim turizmom među dionicima te na koji način bi se isti trebao razvijati, potom zauzeti jasan stav oko njegova upravljanja i, po potrebi, financirati njegov razvoj (Kamber i sur., 2016.; Drvenkar i sur., 2015.). Pritom bi prihodi od mračnoga turizma trebali pripasti i lokalnoj zajednici (Yankholmes i McKercher, 2015.). O diskursu vremenskih i prostornih dimenzija tragičnog događaja često se polemizira u korpusu literature mračnoga turizma jer se njemu pripisuju izazovi upravljanja mračnim turizmom (Virgili i sur., 2018.). Dionici su osjetljiviji

na mračni turizam koji se odvija na prostoru autentičnog lokaliteta s kraćim vremenskim odmakom od tragičnog događaja (Sharpley, 2009.a). Glede baštine Prvog svjetskog rata u jednoj regiji, jedna je, uža, lokalna zajednica poduzela napore spram turističke valorizacije, dok druga još žaluje za tragičnim događajima, ne prepoznaje njegove turističke potencijale te lokalitet koristi za sportske aktivnosti (Franch i sur., 2017.). Praksa u kojoj dionici konsenzusom utvrde da je baština tragičnog događaja prikladna za turističku valorizaciju, da poštuje njezinu jedinstvenost i integritet te pomaže u svladavanju bolnih sjećanja i u ostvarivanju ekonomskih koristi smatra se relativno održivom.

Ponekad različiti dionici drugačije interpretiraju resurse mračnoga turizma i specifično ozračje lokaliteta (MacCarthy, 2016.; Yankholmes i McKercher, 2015.; Seaton, 2009.). U situacijama u kojima je izazovno odrediti čiju je priču potrebno ispričati važno je odabrati onu koju podržava lokalna zajednica i koja čuva dignitet svih žrtava i njihovih nasljednika (Tiberghien i Lennon 2019.; Kamber i sur., 2016.; Irimias, 2014.). Glede nacionalne baštine potrebno je narativ mračnoga turizma uskladiti s ideologijom vladajuće politike (Tiberghien i Lennon, 2019.; Petrevska i sur., 2018.; 2017.). Dok proizvodi mračnoga turizma služe promoviranju državnih (Franch i sur., 2017.; Farmaki, 2013.), nacionalističkih ciljeva u multietničkoj zajednici lokaliteta, pojedina etnička skupina lokalne zajednice ne ostvaruje svoj interes (Farmaki, 2013.). Ako među lokalnom zajednicom postoje različite etničke skupine čiji je minuli sukob rezultirao ljudskim žrtvama, mračni turizam trebao bi potaknuti pomirbu, a ne nove sukobe (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabalton, 2019.; Kamber i sur., 2016.). S druge strane, turističke atrakcije mračnoga turizma u vlasništvu privatnoga sektora mogu biti fokusirane na ostvarivanje očekivanih doživljaja turista, zanemarujući interese lokalne zajednice i educiranje posjetitelja o tragičnim događajima (MacCarthy, 2016.; Wilson, 2011.). Mračni turizam trebao bi osvjetliti dionike o tragičnim događajima i prevenirati njihovo ponavljanje, kao u primjeru političke represije (Tiberghien i Lennon, 2019.; De-Miguel-Molina i Barrera-Gabalton, 2019.). U slučaju različitih narativa određenog događaja potrebno je ponuditi različite vizije iste baštine kako bi se prezentirala što objektivnija prošlost (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabalton, 2019.).

Dolenec, S., Vodeb, K.

State of Art: Održivo upravljanje mračnim turizmom prema teoriji dionika

Kada resursima mračnoga turizma raspolaže lokalna zajednica u kojoj ne postoji tradicija bavljenja turizmom, lokalni bi turistički posrednici trebali usmjeriti napore u receptivne turističke aktivnosti, a stranim turistima ponuditi interpretaciju na njima razumljivu jeziku za postizanje relativno održivog razvoja turizma (Drvenkar i sur., 2015.). Lokalna uprava može organizirati educiranje dionika o postizanju koristi za rezidente i turiste (Cornell i sur., 2019.).

Turističkom valorizacijom stradale manjine moguće je očuvati sjećanje na žrtve te oživjeti harmoniju različitih etničkih skupina (Petrevska i sur., 2018.; 2017.). U nekim slučajevima nije sporan narativ, već strategija upravljanja memorijalnim objektima te njihova turistička valorizacija (De-Miguel-Molina i Barrera-Gabaldon, 2019.). Dok pojedini lokalni dionici razvijaju komemorativne sadržaje, drugi smatraju da je prikladnije privlačenje turista i ostvarivanje ekonomskih koristi zabavnim sadržajima (Virgili i sur., 2018.). Moguće je da istu baštinu različiti turistički proizvodi valoriziraju na drugačiji način, što stvara nekonzistentnost i nerazumijevanje baštine od strane turista (MacCarthy, 2016.). Komuniciranje turističkog proizvoda mračnoga turizma prema relevantnim dionicima zahtijeva sporazum uprave i marketinških stručnjaka (Irimias, 2014.). Relativno održiv razvoj mračnoga turizma zahtijeva razumijevanje i uvažavanje povijesti i osjećaja njegovih dionika, doprinosi složnijem društvu uz dosljedan proizvod mračnoga turizma koji je komuniciran svim relevantnim dionicima (Proos i Hattingh, 2019.; McKinnon, 2015.; Sharpley, 2009.b).

Mračni turizam temelji se na prošlim događajima koji podrazumijevaju stalnu raspravu i promjenu (Janeković-Römer, 2014.), a s protokolom se vremena javljaju novi dionici s drugačijim interesima koji opstruiraju dosadašnje upravljanje mračnim turizmom (Virgili i sur., 2018.). Upravljanje mračnim turizmom trebalo bi voditi konstantu brigu o dinamičnosti strukture dionika i njihovih interesa te o ostvarivanju konsenzusa za ostvarivanje relativno održivog razvoja.

5. Zaključak

Rad dosadašnja saznanja iz postojeće literature strukturira na način koji prepoznaje interese

dionika u mračnom turizmu i učinke tih interesa na njegovu održivost te time stvara nove znanstvene spoznaje o osnovama razumijevanja prikladnog, relativno održivog mračnog turizma. Ne može se očekivati da će relevantni dionici ostvariti sve svoje interese, a menadžment se mora pobrinuti za ostvarivanje konsenzusa među dionicima kako bi se mračni turizam razvijao na relativno održiv način. Proveden *state of art* pokazuje da je svaki primjer mračnoga turizma jedinstven glede interesa dionika i učinaka na njegovu održivost te upućuje na zaključke da prikladan i relativno održiv mračni turizam: (1) identificira relevantne dionike i preispituje prikladnost turističke valorizacije simbola patnje, (2) konstantno skrbi o dinamici strukture dionika, njihovoj osjetljivosti spram mračnoga turizma i uključenosti u upravljanje mračnim turizmom, (3) jasno definira institucije zadužene za upravljanje mračnim turizmom, koje stvaraju jedinstven proizvod, (4) vodi brigu o ostvarivanju socio-kulturnih i ekonomskih koristi dionika te o očuvanju okoliša, (5) u slučaju spornih narativa i strategija upravljanja mračnim turizmom nastoji sačuvati integritet baštine te razmatra: angažiranje istraživačkih institucija i stručnjaka pri razumijevanju sporne baštine, nuđenje različitih vizija događaja i kreiranje novih turističkih proizvoda mračnoga turizma za udovoljavanjem drugim interesima, (6) prepoznaje da su turisti i lokalna zajednica najosjetljivije skupine dionika koje uključuju svjedoke tragičnih događaja i/li njihove nasljednike, (7) uvažava njihove interese i interese onih koji po bilo kojoj osnovi osjećaju povezanost s tragedijom te, (8) uočava da se njihovi interesi preklapaju u edukativnom obliku mračnoga turizma koje podržava posebno ozračje lokaliteta njegove baštine, (9) omogućuje dionicima osvješćivanje njihove odgovornosti u stvaranju humanijeg društva koje nastoji spriječiti tragične događaje, (10) nije protivan ideologiji vladajuće politike od koje dobiva financijsku i edukativnu podršku ostvarivanju koristi dionicima u mračnom turizmu. Ovaj rad ima nekoliko ograničenja. Metodološka ograničenja svode se na prezentiranje saznanja iz literature koja je dostupna isključivo na engleskom jeziku te predložena citatnim bazama SCOPUS i WOS, dok su svi drugi jezici i druge citatne baze koje daju pregled o istraživanju tematike kompleksnosti interesa dionika u mračnom

turizmu bili isključeni. Druga ograničenja izviru iz raznolikosti: (1) denotacije turističke valorizacije baštine povezane s tematikom stradanja i smrti, (2) oblika baštine koja se turistički valorizira mračnim turizmom te (3) interesa koji postoje unutar pojedinih grupa dionika. O navedenim izazovima istraživanja svjedoče i drugi istraživači mračnog turizma i održivoga turizma (primjerice Lindberg i sur., 2019.; Bird i sur., 2018.; Šuligoj, 2016.). Navedeno predstavlja nezaobilazna ograničenja, ali ciljevi rada nisu bili ponuditi odgovore na pitanja koja su još uvijek otvorena u literaturi o mračnom turizmu i održivom upravljanju turizmom, kao ni dati ultimativno rješenje za održiv mračni turizam. Svrha rada bila je doprinijeti ispunjavanju jaza u korpusu literature glede osnova razumijevanja prikladnoga, odnosno relativno održivoga mračnoga turizma prema teoriji dionika, stoga se pretpostavlja da je ista ispunjena. Nadalje, prezentirane spoznaje nastale su pregledom literature mračnoga turizma o kompleksnosti raznolikosti interesa različitih dionika. Za produbljivanje razumijevanja

preporučuje se pregled literature koja drugim konstruktima obrađuje tematiku turističke valorizacije baštine stradanja te one u kojoj su prezentirani interesi samo pojedine skupine dionika (kao što su interesi lokalne zajednice, turista i drugih dionika). Isto tako, predlaže se empiričko istraživanje i pregled literature o održivosti mračnoga turizma glede interesa dionika spram: (1) predloženih spoznaja o relativnoj održivosti mračnoga turizma (2) specifične baštine i specifičnih lokaliteta mračnoga turizma. Shodno tome, bilo bi zanimljivo prezentirane spoznaje o relativno održivom mračnom turizmu promatrati kroz ekonomsku, socio-kulturnu dimenziju i kroz dimenziju održivosti okoliša. Rezultati i spoznaje ovih istraživanja, primjenom teorijskih okvira upravljanja u turizmu, mogli bi oblikovati strateške smjernice održivoga razvoja mračnoga turizma, prijeko potrebne u poticanju pomirbenih procesa u postkonfliktnim društvima. Ovaj rad može činiti polaznu točku u predloženim istraživanjima.

Dolenec, S., Vodeb, K.

State of Art: Održivo upravljanje mračnim turizmom prema teoriji dionika

Literatura

Beccalli, C., Jelen, I., Zago, M. (2015) Marketing for dark tourism purposes: The case of WWI remnants, battlefields and memories on the Isonzo-Soča front. U: *Dark tourism: Post-WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development*, Gosar, A., Koderman, M., Rodela, M. (ur.). Koper: University of Primorska: 33-43.

Biloslavo, R., Rusjan, R. (2018) Identifikacija dualnosti na području managementa. U: *Strateške dualnosti v teoriji in praksi managementa*, Biloslavo, R., Rusjan, R. (ur.). Koper: Zaklada Univerze na Primorskem: 27-37.

Bird, G., Westcott, M., Thiesen, N. (2018) Marketing Dark Heritage: Building Brands, Myth-Making and Social Marketing. U: *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*, Stone, P. R. (ur.). London: Palgrave Macmillan: 645-665.

Bohm, R. M., Reynolds, M., Holmes, S. T. (2000) Perceptions of neighborhood problems and their solutions: implications for community policing. *An International Journal of Police Strategies & Management*, 23(4): 439-465.

Byrd, E. T., Gustke, L. (2011) Using decision trees to identify tourism stakeholders. *Journal of Place Management and Development*, 4(2): 148-168.

Chia, K-W., Ramachandran, S., Ho, J.-A., Ng, S. S.-I. (2018) Conflicts to consensus: Stakeholder perspectives of Tioman Island tourism sustainability. *International Journal of Business and Society*, 19(1): 159-174.

Chen, S., Wang, S., Xu, H. (2017) Influence of place identity on residents' attitudes to dark tourism. *Journal*

of *China Tourism Research*, 13(4): 338-356.

Cohen, E. (2018) Thanatourism: A Comparative Approach. U: *The Palgrave Handbook of tourism studies*, Stone, P.R. (ur.). London: Palgrave Macmillan: 157-171.

Cornell, D.A.V., Tugade, L.O., Perez, A.J. (2019) The Bright Side of Dark Tourism in Baguio City: Understanding its Impact to the Stakeholders. *Revista Turismo & Desenvolvimento*, 31: 61-76.

Curcija, M. (2016) Conflict management within the context of community based tourism: An exploratory study, doktorska disertacija. The University of Queensland.

De-Miguel-Molina, M., Barrera-Gabaldón, J. (2019) Controversial heritage: The Valley of the Fallen. *International Journal of Culture Tourism and Hospitality Research*, 13(1): 128-143.

Drvenkar, N., Banožić, M., Živić, D. (2015) Development of memorial tourism as a new concept - Possibilities and restrictions. *Tourism and Hospitality Management*, 21(1): 63-77.

Dwyer, L. (2012) Cost-benefit analysis. U: *Handbook of Research Methods in Tourism*, Dwyer, L., Gill, A., Seetaram, N. (ur.). Cheltenham: Edward Elgar: 290-323.

Farmaki, A. (2013) Dark tourism revisited: A supply/demand conceptualization. *International journal of culture, tourism and hospitality research*, 7(3): 281-292.

Franch, M., Irimias, A., Buffa, F. (2017) Place identity and war heritage: managerial challenges in tourism development in Trentino and Alto Adige/Südtirol. *Place Branding and Public Diplomacy*, 13(2): 119-135.

Friedrich, M., Stone, P.R., Rukesh, P. (2018) Dark Tourism, Difficult Heritage, and Memorialization: A Case of the Rwandan Genocide. U: *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*, Stone, P.R. (ur.). London: Palgrave Macmillan: 261-289.

Gunn, C.A., Var T. (2002) The Purpose of Tourism planning. U: *Tourism planning: Basics, Concepts, Cases, fourth edition*, Gunn, C.A., Var, T. (ur.). Washington: Routledge: 3-31.

Hartmann, R., Lennon, J., Reynolds, D. P., Rice, A., Rosenbaum, A. T., Stone, P. R., (2018) The history of dark tourism. *Journal of Tourism History*, 10(3): 269-295.

Hieu, V.M., Rašovska, I. (2018) A Proposed model on Stakeholders Impacting on Destination Management as mediator to achieve sustainable tourism development. *Business Trends*, 8(1): 90-102.

Huy, N. V. (2018) A Systematic Literature Review of Stakeholder's Collaboration in Tourism Settings. SocArXiv. Dostupno na: <https://share.osf.io/preprint/46203-1D5-7DC> [15.5.2020.].

Irimias, A. (2014) The Great War heritage site management in Trentino, northern Italy. *Journal of Heritage Tourism*, 9(4): 317-331.

Janeković-Römer, Z. (2014) Problem revizije u povijesnoj znanosti. Dostupno na: https://www.academia.edu/9961840/Problem_revizije_u_povijesnoj_znanosti_Problem_of_revision_in_historiography [4.5.2019.].

Kadi, A. J., Jaafar, M., Hassan, F. (2015) Stakeholders' Contribution in Sustainable Tourism. *Advances in Environmental Biology*, 9(5): 74-77.

Kamber, M., Karafotias, T., Tsitoura, T. (2016) Dark heritage tourism and the Sarajevo siege. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 14(3): 1-15.

Krce Miočić, B., Razovič, M., Klarin, T. (2016) Management of sustainable tourism destination through stakeholder cooperation. *Management: journal of contemporary management issues*, 21(2): 99-120.

Kužnik, L., Veble, N. (2018) Into the dark – dark stories in the cities of Brežice and Krško in Slovenia as a basis for the future dark tourism products. *International Journal of Tourism Cities*, 4(1): 40-53.

Lennon, J., Foley, M. (2002) Dark tourism: the attraction of death and disaster. *Annals of Tourism Research*, 29(4): 1188-1189.

Light, D. (2017) Progress in dark tourism and thanatourism research: an uneasy relationship with heritage

tourism. *Tourism Management*, 61: 275-301.

Lin, Y., Kelemen, M., Tresidder, R. (2018) Post-disaster tourism: building resilience through community-led approaches in the aftermath of the 2011 disasters in Japan. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(10): 1766-1783.

Lindberg, F., Fitchett, J., Martin, D. (2019) Investigating sustainable tourism heterogeneity: competing orders of worth among stakeholders of a Nordic destination. *Journal of Sustainable Development*, 27(8): 1277-1294.

MacCarthy, M. (2016) Consuming symbolism: marketing D-Day and Normandy. *Journal of Heritage Tourism*, 12(2): 191-203.

Magee R., Gilmore, A. (2015) Heritage site management: from dark tourism to transformative service experience? *The Service Industries Journal*, 35(15-16): 898-917.

Mansfeld, Y. (2019) Pursued Cultural Sustainability and Sought Cultural Experiences: Host-Guest Perspectives. U: *Creating and Managing Experiences in Cultural Tourism*, Jelinčić, D. A., Mansfeld, Y. (ur.). New Jersey: World Scientific Publishing: 241-253.

Mansfeld, Y., Korman, T. (2015) Between war and peace: Conflict heritage tourism along three Israeli border areas. *Tourism Geographies*, 17(3): 437-460.

McKinnon, J. F. (2015) Underwater Archaeology of a WWII Battlefield. U: *Underwater Archaeology of a Pacific Battlefield - The WWII Battle of Saipan*, McKinnon, J. F., Carrell, T. L. (ur.). Heidelberg, New York, Dordrecht i London: Springer: 1-14.

Mileva, S. V. (2018) Potential of development of dark tourism in Bulgaria. *International Journal of Tourism Cities*, 4(1): 22-39.

Petrevska, B., Krakover, S., Collins-Kreiner, N. (2018) Preserving cultural assets of others: Jewish heritage sites in Macedonian cities. *Tourism Geographies*, 20(5): 549-572.

Petrevska, B., Krakover, S., Collins-Kreiner, N. (2017) Investigating motives for Preservation of Jewish Heritage sites: The Case of Macedonia. Rad prezentiran na International Scientific Conference GEOBALCANICA, Makedonija, 15-16.5.2017. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/320100279_Investigating_motives_for_preservation_of_jewish_heritage_sites_the_case_of_macedonia [19.7.2020.].

Poudel, S., Nyaupane, G. P., Budruk, M. (2014) Stakeholders' Perspectives of Sustainable Tourism Development: A New Approach to Measuring Outcomes. *Journal of Travel Research*, 55(4): 465-480.

Proos, E., Hattings, J. (2019) Advancing heritage tourism in the central Karoo: The South African War Battlefields Route. *Development Southern Africa*, 37(4): 678-693.

Rabotić, B. (2013) Mračni turizam. U: *Selektivni oblici turizma*, Rabotić, B. (ur.). Beograd: Visoka turistička škola strukovnih studija: 223-238.

Ridley, D. (2012) The multiple purposes of a literature review. U: *The Literature Review: A Step-by-Step Guide for Students*, Ridley, D. (ur.). London: Sage Publications: 23-40.

Rocco, T. S., Plakhotnik, M. S. (2009) Literature Reviews, Conceptual Frameworks, and Theoretical Frameworks: Terms, Functions, and Distinctions. *Human Resource Development Review*, 8(1): 120-130.

Seaton, T. (2009) Purposeful Otherness: Approaches to the Management of Thanatourism. U: *The Darker Side of Travel*, Sharpley, R., Stone, P. R. (ur.). Bristol, New York i Ontario: Channel View Publications: 56-72.

Sharpley, R. (2009.a) Shedding Light on Dark Tourism: An Introduction. U: *The Darker Side of Travel*, Sharpley, R., Stone, P. R. (ur.). Bristol, New York i Ontario: Channel View Publications: 3-22.

Sharpley, R. (2009.b) Dark Tourism and Political Ideology: Towards a Governance Model. U: *The Darker Side of Travel*, Sharpley, R., Stone, P. R. (ur.). Bristol, New York i Ontario: Channel View Publications: 145-163.

Dolenec, S., Vodeb, K.

State of Art: Održivo upravljanje mračnim turizmom prema teoriji dionika

- Stone, P. R. (2012) Dark tourism and significant other death: Towards a Model of Mortality Mediation. *Annals of Tourism Research*, 39(3): 1565-1587.
- Stone, P.R. (2011) Dark tourism and the cadaveric carnival: mediating life and death narratives at Gunther von Hagens' Body Worlds. *Current Issues in Tourism*, 14(7): 685-701.
- Stone, P.R. (2009.a) Mortality and new moral spaces. U: *The Darker Side of Travel*, Sharpley, R., Stone, P.R. (ur.). Bristol, New York i Ontario: Channel View Publications: 56-72.
- Stone, P.R. (2009.b) Making Absent Death Present: Consuming Dark Tourism in Contemporary Society. U: *The Darker Side of Travel*, Sharpley, R., Stone, P.R. (ur.). Bristol, New York i Ontario: Channel View Publications: 23-38.
- Stone, P.R. (2006) A dark tourism spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism*, 54(2): 145-160.
- Stublić, H., Samovojska, R. (2018) Uvod u problematiku komodifikacije teške baštine. *Studia ethnologica Croatica*, 30(1): 279-293.
- Šuligoj, M., De Luca, K. (2019) Raziskovanje temačnega turizma: Metodološki pristopi in raziskovalne perspektive. *Glasnik Slovenskega Etnološkega Društva*, 59(2): 80-91.
- Šuligoj, M. (2019) Dark events of the Istrian Countryside: An Electronic Media Perspective. *Academica Turistica – Tourism and Innovation Journal*, 12(2): 121-132.
- Šuligoj, M. (2016) Memories of war and warfare tourism in Croatia. *Annales-Anali za Istarske in Mediteranske Studije-Series Historia et Sociologia*, 26(2): 259-270.
- Tang, Y. (2018) Dark Tourism to Seismic Memorial Sites. U: *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*, Stone, P.R. (ur.). London: Palgrave Macmillan: 423-441.
- Teixeira, D., Cadima Ribeiro, D. (2019) Residents' perceptions of the tourism impacts on a mature destination: the case of Madeira Island. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 7(4): 149-167.
- Tiberghien, G., Lennon, J.J. (2019) Managing authenticity and performance in Gulag Tourism, Kazakhstan. *Tourism Geographies*, 0(0): 1-25.
- Tomljenović, R., Boranić Živoder, S., Marušić, Z. (2013) Stakeholder support for tourism development. *Acta Turistica*, 25(1): 73-102.
- UNWTO (n.d.) Global Code of Ethics for Tourism. Dostupno na: [//www.unwto.org/global-code-of-ethics-for-tourism](http://www.unwto.org/global-code-of-ethics-for-tourism) [22.11.2019.].
- Uran, M., Juvan, E. (2010) Vloga deležnikov pri oblikovanju turistične strategije: stališča lokalnega prebivalstva. *Organizacija*, 43(5): 196-207.
- Virgili, S., Delacour, H., Bornarel, F., Liarte, S. (2018) 'From the Flames to the Light': 100 years of the commodification of the dark tourist site around the Verdun battlefield. *Annals of Tourism Research*, 68: 61-72.
- Vodeb, K. (2018) Upravljanje sustavom turističke destinacije. U: *Menadžment turističke organizacije i destinacije*, Magaš, D. Vodeb, K., Zadel, Z. (ur.). Opatija: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu: 46-69.
- Wang, J., Lou, X. (2017) Resident perception of dark tourism impact: the case of Beichuan County, China. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 16(5): 463-481.
- Wang, S. (2018) Inquiries about dark tourist classification and related sustainable issues of dark tourism. *Tourism today*, 17: 116-130.
- Wilson, J. (2011) Australian Prison Tourism: A Question of Narrative Integrity. *History Compass*, 9(8): 562-571.
- Yankholmes, A., Mc Kercher, B. (2015) Rethinking slavery heritage tourism. *Journal of Heritage Tourism*, 10(3): 233-247.